

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री कल्याण श्रेष्ठ
माननीय न्यायाधीश श्री बैद्यनाथ उपाध्याय
आदेश

069-WO-1205

विषय : उत्प्रेषणयुक्त परमादेश ।

जिल्ला मोरङ, बयरवन गाउँ विकास समिति वडा नं ९ बस्ने पवित्रामाया खरेल ....१ } रिट निवेदक

विरुद्ध

प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय सिंहदरबार काठमाडौं.....१	}	<u>विपक्षी</u>
गृह मन्त्रालय, सिंहदरबार, काठमाडौं.....१		
भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालय, सिंहदरबार, काठमाडौं.....१		
कानून, न्याय, संविधानसभा तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय, सिंहदरबार, काठमाडौं..१		
वन तथा भु-संरक्षण मन्त्रालय, सिंहदरबार, काठमाडौं.....१		
जिल्ला प्रशासन कार्यालय, मोरङ, विराटनगर.....१		
मालपोत कार्यालय, बेलबारी, मोरङ.....१		
मेन्टीनेन्स नापी कार्यालय, बेलबारी, मोरङ १		

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३२ तथा १०७(२) बमोजिम यस अदालतको असाधारण अधिकारक्षेत्र अन्तर्गत दायर हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनको संक्षिप्त तथ्य एवं ठहर यस प्रकार छ :

म निवेदकको नामको दर्ताको मोरङ जिल्ला बयरवन गा. वि. स. वडा नं ८६ को कि.नं. ११ को ज.वि. १-४-० जग्गा कोसीटप्पु वन्यजन्तु आरक्ष स्थापना गरिंदा विस्थापित भएकोले नेपाल सरकारबाट २०४१ सालमा दिइएको सट्टाभर्नाको जग्गा हो ।

सो जग्गा दर्ता पश्चात तत्काल देखि भोग चलन गर्न गराउन नेपाल सरकारले सो स्थान सरकारी भोडा क्षेत्र भएकाले सो स्थानका रुख फडान गरी लगे पश्चात् भोग गराउने भन्ने आश्वासन दिएको थियो । भोडा क्षेत्रको जग्गा हुँदा सरकारी लकडी कटान गरी नलगेसम्म हामीले बसोबास भोगचलन गर्न मिलेन । तसर्थ सरकारले (वन क्षेत्र सुदृढीकरण उच्चस्तरीय

आयोग)ले शक्ति लगाएर भएपनि भोगचलन गराउँछौ भनी दिएको आश्वासन बमोजिम हामी उक्त जग्गाको धनी पुर्जा बोकी बसेका थियौ । पटक पटक गठन भएका आयोगहरुले त्यसरी जग्गा अतिक्रमण गरी बसेका जग्गाहरुको विवरण दिन भनी पटक पटक सूचना प्रकाशित गरी आह्वान गरेकोले म समेतले सो बमोजिम निवेदन पनि गरेको थियौं ।

मोरङ सुनसरी जिल्ला वन क्षेत्र सुदृढीकरण अधिकार सम्पन्न समिति विराटनगर २०३८ सालमा गठन भई सो समितिले तत्काल हामीलाई सट्टाभर्ना दिएको क्षेत्र समेतमा वनजंगल अतिक्रमण गरी मानिसहरु बसेकोले सो अतिक्रमणकारीहरुलाई सो क्षेत्रबाट हटाउने उद्देश्यले मिति २०३९।६।१०, २०३९।७।२७ मा सूचना जारी गरेको थियो । यसैगरी उक्त समितिले मिति २०३९।१०।२९ मा गरेको सूचना बमोजिम अतिक्रमणकारीहरुले पुर्व सूचना अनुसार जग्गा खाली नगरेकोले पुनः ३ दिने सूचना दिएको र सोमा पनि अटेर गरी बसेमा शक्ति लगाई हटाउने भनी मिति २०४१।११।१० मा सूचना प्रकाशित गरेको थियो । यसबाट प्रस्तुत समस्या तत्कालीन अवस्थामै सिर्जना भइसकेको भन्ने देखिन्छ ।

यसै सिलसिलामा पछिल्लो समयमा २०५९ सालमा कोसीटप्पु वन्यजन्तु आरक्षको प्रयोजनका लागि उठाइएका र अन्य ठाउँबाट समेत उठाइएका जग्गाधनीहरुलाई मोरङ जिल्ला केचना क्षेत्रमा सट्टाभर्ना दिइएको जग्गा भोगचलन सम्बन्धी विवाद सम्बन्धमा गठित समिति भनी ९ नं नापी गोश्वाराका प्रमुखका संयोजकत्वमा एक केचना क्षेत्र सट्टाभर्ना भोगचलन विवाद समाधान समिति गठन भएको थियो । सो समितिले मिति २०५९।४।५ मा एक सूचना प्रकाशित गरेको थियो । सो सूचनामा सट्टाभर्ना पाएका तर भोगचलन गर्न नपाएको जग्गाधनीहरुबाट आवश्यक प्रमाणसहित निवेदन माग गरेकोले सो अनुसार हामीले सो समितिमा म्यादभित्र निवेदन समेत गरेको थियौ तर सोबाट समेत कुनै कारवाही भएन ।

हामीले दिएको निवेदन कारवाही कै क्रममा वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालयद्वारा गृह मन्त्रालयलाई लेखिएको पत्रका आधारमा गृह मन्त्रालयले मिति २०६९।३।४ गतेका दिन जग्गाधनी प्रमाण पुर्जा भएका तर जग्गा भोगचलन गर्न नपाएको अवस्थामा भोगचलन गर्ने दायित्व सम्बन्धित व्यक्तिकै हुने र भोगचलन गर्न नसकिए कानूनी उपचारमा जानु पर्ने भन्ने निर्णय गरेको भन्दै च.नं. ५९७ मिति २०६९।३।६ को गृह मन्त्रालयबाट जिल्ला प्रशासन कार्यालय मोरङलाई लेखेको पत्र प्राप्त भयो । तीसौ वर्षदेखि नेपाल सरकारले उक्त क्षेत्रका सट्टाभर्ना तर्फका जग्गाहरुको भोगचलन सम्बन्धी समस्यालाई राष्ट्रिय समस्याकै रुपमा लिएको र त्यस समस्या

समाधानका लागि पटक पटक राष्ट्रिय स्तरका अधिकार सम्पन्न उच्चस्तरका आयोगहरु गठन भएका, जग्गाधनीहरुबाट विभिन्न विवरण माग गरिएको, जग्गा भोगाउने प्रक्रियामा लाग्ने र हाल आएर नेपाल सरकारकै गृह मन्त्रालयले सरकारी आयोग आदिको त्यति धेरै काम कारवाहीलाई नजरअन्दाज गर्दै सबै पूर्व सरकारी प्रक्रिया र प्रमाण नै निष्कृत हुने गरी गरिएको उक्त निर्णय त्रुटिपूर्ण हुँदा बदर भागी छ ।

मुलुकी ऐन जग्गा मिच्नेको महलसमेत अन्तर्गतका म्याद हदम्याद समेतका कुराबाट हाल आएर हामीले सो कानून बमोजिम मुद्दा मामिला गर्न सम्बन्धित अदालत जान सम्भव भएन ।

नेपाल सरकार गृह मन्त्रालयको मिति २०६९।३।४ को निर्णय समेतबाट म निवेदक समेतलाई नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १८ द्वारा प्रदत्त सम्पत्ति सम्बन्धी हकमा समेतमा आघात परेको र प्रस्तुत विषय सो केचना क्षेत्र लगायत भगापा, मोरङ र सुनसरी जिल्लाका यस प्रकारका जग्गाधनी जनताहरुको सामुहिक सरोकार जोडिएको विषय भएकोले यो विषय सार्वजनिक सरोकारको विषय समेत भएकाले नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३२ तथा १०७ को उपधारा (२) बमोजिम समेत सम्मानित अदालतसमक्ष यो रिट निवेदन गर्न आएको छु ।

अतः मिति २०६९।३।४ को विपक्षी नेपाल सरकार गृह मन्त्रालय (सचिवस्तर) को निर्णय, सो निर्णयका आधारमा जिल्ला प्रशासन कार्यालय मोडलाई लेखेको च.नं. ५९७ मिति २०६९।३।६ को पत्र र सो सम्बन्धी गरिएका अन्य काम कारवाहीसमेत उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरी कोसीटप्पु वन्यजन्तु आरक्ष समेतबाट वर्षौं पहिले सट्टाभर्ना दिई जग्गाधनी प्रमाण पुर्जा प्राप्त गरेका र हालसम्म भोगचलन गर्न नपाएका सो केचना क्षेत्र समेतको प्रस्तुत समस्या समाधानका लागि तत्काल उचित प्रबन्ध गरी समस्या समाधान गरी म निवेदकको नाममा दर्ता भएको माथि उल्लिखित जग्गा निवेदकलाई यथासक्य चाँडो भोगचलन गराउनु, हालसम्म सरकारले भोगचलन गराउन नसकेकोले निवेदकका जग्गा दर्ता भएका मितिबाट हालसम्मको उक्त जग्गाहरुको उचित आम्दानीको स्थलगत हिसाब गरी एकमुष्ट निवेदकलाई दिनु दिलाउनु र आदेश बमोजिम भोगचलन नगराए वा गराउन नसके हाल तत्कालीन प्रचलित मूल्य अनुसारको निवेदकको जग्गाको क्षतिपूर्ति मुआब्जाको रुपमा निवेदकलाई दिनु दिलाउनु भन्ने समेत परमादेश लगायत जो चाहिने आज्ञा आदेश वा पुर्जी विपक्षीहरुका नाममा जारी गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको रिट निवेदन ।

निवेदकको माग बमोजिम आदेश किन जारी हुन नपर्ने हो, प्रमाणसहित आदेश प्राप्त भएका मितिले बाटाको म्याद बाहेक १५ दिनभित्र महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय मार्फत लिखित जवाफ पठाउनु भनी विपक्षीहरूलाई सूचना दिई यसै प्रकृतिको विवाद समावेश भएका अन्य निवेदनहरूसमेत साथै राखी नियमानुसार पेश गर्नु भन्ने समेत व्यहोराको यस अदालतको मिति २०६९।५।३ को आदेश ।

रिट निवेदकले पुर्जा प्राप्त भै सकेको जग्गा भोगचलन गराउने विषय स्थानीय प्रशासनसँग समन्वय गरी गर्ने विषय भएकोले सो विषयमा यस मन्त्रालयलाई विपक्षी बनाइ रहनु पर्ने होइन । बिना आधार र कारण यस मन्त्रालयलाई विपक्षी बनाइएको रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने व्यहोराको भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालयको लिखित जवाफ ।

निवेदकले दावी लिनु भएको विषय यस कार्यालयबाट सम्पादन नभई गृह मन्त्रालयको निर्णयबाट भएको भनी निवेदनमा नै उल्लेख भएको सन्दर्भमा सो कार्यका विरुद्ध यस कार्यालयलाई जिम्मेवार मानी रिट निवेदन दिन मिल्ने होइन । निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयको लिखित जवाफ ।

रिट निवेदक समेतका व्यक्तिहरूलाई कोसीटप्पु वन्यजन्तु आरक्ष, पेल्टीमारी, चुलाचुली, हुम्सेदुम्से समेतबाट अन्यत्र सार्ने क्रममा सरकारबाट वि.सं २०३८ मा गठित मोरङ जिल्ला वन क्षेत्र सुदृढीकरण अधिकार सम्पन्न समिति विराटनगरबाट मिति २०३९।६।१०, मिति २०३९।६।१२, मिति २०३९।७।२७ र मिति २०४१।१०।२९ मा जग्गा सट्टाभर्ना प्रदान गरेको सम्बन्धी सूचना प्रकाशन भएकोमा सो सूचना बमोजिम सट्टाभर्ना वापत प्राप्त भएको जग्गाको भोगचलन गर्नुपर्ने दायित्व सम्बन्धित व्यक्तिको नै हुने र भोगचलन गर्न नगराएको एवं नसकेको अवस्थामा कानूनी उपचारको लागि जान सक्ने भनी मिति २०६९।३।४ मा नेपाल सरकार सचिवस्तरबाट निर्णय भई च.नं ५९७ मिति २०६९।३।६ को पत्रबाट सोही व्यहोरा उल्लेख गरी जिल्ला प्रशासन कार्यालय, मोरङमा सम्बन्धित फायल फिर्ता पठाएको हो । अतः नेपाल सरकारबाट सचिव स्तरबाट भएको उक्त निर्णय कानूनसम्मत नै रहेको हुँदा निवेदकको मौलिक हक हनन गर्ने कार्य यस मन्त्रालयबाट नभएकोले रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको गृह मन्त्रालयको लिखित जवाफ ।

वन ऐन, २०४९ को दफा ६८ बमोजिम नेपाल सरकारको स्वीकृति प्राप्त नगरी, कसैले पनि राष्ट्रिय वनको कुनै भाग प्रयोग गर्न पाउँदैन । वन क्षेत्रको अतिक्रमण हटाउने कार्य

मन्त्रालयको दायित्वभित्र रहेको तर व्यक्ति विशेषको नाममा दर्ता भएका जग्गाको भोगचलन गराउने कार्य मन्त्रालयको क्षेत्राधिकारभित्र नपर्ने हुँदा रिट निवेदकको माग दावी आधारहीन भएकोले गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालयको लिखित जवाफ ।

नेपाल सरकारबाट २०४१ सालमा निवेदकलाई दिएको सट्टाभर्नाको जग्गालाई भोगचलन गर्न मुलुकी ऐन जग्गा मिच्नेको महलको १८ नं ले तोकेको हदम्यादभित्र कानूनी उपचारको अवलम्बन नगरी अनुचित विलम्ब गरी हाल आएर २०६९ साल श्रावणमा निवेदन दायर गरेको र यस विषयमा यस मन्त्रालयबाट विपक्षीको अधिकारमा आघात पार्ने काम नभएको भन्ने समेत व्यहोराको कानून, न्याय, संविधानसभा तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयको लिखित जवाफ ।

निवेदनमा दावी लिएको विषयउपर यस कार्यालयको अधिकारक्षेत्र नभएको र यस कार्यालयबाट सम्पादन हुने प्रकृतिको माग दावी नरहेको हुँदा निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने व्यहोराको मालपोत कार्यालय, बेलबारी मोरङको लिखित जवाफ ।

जग्गा जमीनको भोगचलन गराउने विषय यस कार्यालयको अधिकारक्षेत्रभित्र पर्दैन । जग्गाधनी प्रमाण पुर्जा पाइसकेका जग्गाधनीले जग्गा भोगचलन गर्न नपाएमा वा कसैले अतिक्रमण गरेमा प्रचलित कानून अनुसार कानूनी उपचारमा जानु पर्नेमा सो अनुसार नगई रिट क्षेत्रबाट आउन मिल्ने हुँदैन । यस कार्यालयको के कुन कारवाहीबाट निवेदकको के कुन संवैधानिक वा कानूनी हकमाथि आघात पुगेको भन्ने स्पष्ट दावी समेत निवेदकले लिन नसकेको अवस्थामा रिट निवेदन खारेजभागी छ भन्ने समेत व्यहोराको जिल्ला प्रशासन कार्यालय, मोरङको लिखित जवाफ ।

यस कार्यालयले निजको कुनै काम गरेको वा नगरिदिएको कारणले वा यस कार्यालयका अन्य कुनै कार्यले निजको हक अधिकारमा बाधा, अवरोध वा असर पुगेको भन्ने रिट निवेदनमा दावी लिएको नदेखिँदा उक्त निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने व्यहोराको नापी कार्यालय, बेलबारी, मोरङको लिखित जवाफ ।

नियम बमोजिम दैनिक पेशी सूचीमा चढी निर्णयार्थ पेश हुन आएको प्रस्तुत मुद्दामा रिट निवेदकका तर्फबाट उपस्थित विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ता श्री बद्रीबहादुर कार्की र विद्वान अधिवक्ता श्री कमलमणी निरौलाले मिति २०६९।३।६को गृह मन्त्रालयको पत्रमा जग्गाधनी प्रमाण पूर्जा बमोजिम भोगचलन गर्न नपाएको भए कानून बमोजिम उपचार खोज्नुपर्ने भन्ने उल्लेख भएको छ । सो अनुसार जग्गा खिचोला मुद्दा दिनुपर्ने भनेको आभास मिल्दछ । तर निवेदकहरु कोसीटप्पु

वन्य जन्तु आरक्ष स्थापना गर्दा विस्थापित भएको परिवारको लागि केचना क्षेत्रको जग्गा निवेदकलाई उपलब्ध गराएको भए तापनि भोगचलन गराउने दायित्व राज्य कै हुन्छ । राज्यले बसोबास गराएको जग्गाको यथार्थ भोगाधिकार कायम गरिदिने दायित्व राज्यको हुने भएबाट भोग गराउन नसकेमा त्यो राज्यकै विफलता मान्नुपर्ने हुन्छ । यसै गरी राज्यले भोगाधिकार स्थापित गराउन नसक्ने भए विकल्प खोज्नुपर्ने कर्तव्य पनि राज्यकै हुन्छ । विवादित जग्गामा कसलाई पुर्जा दिइएको हो, पुर्जा बमोजिमको सिमाङ्कन गर्ने, कसैको बसोबास भए कसरी बसोबास गरेको हो, त्यसको वैध स्रोत के हो भनी बुझ्ने दायित्व सरकारको नै हुने हुन्छ । तसर्थ आफ्नो दायित्वबाट उन्मुक्ति पाउन नसक्ने अवस्थामा जग्गाधनी प्रमाण पूर्जा लिएका व्यक्तिले आफ्नै प्रयासबाट भोगचलन गर्नु भन्ने आसयको पत्र दिनु गैर जिम्मेवारपूर्ण र कानूनसम्मत छैन । राज्यकै तर्फबाट उक्त बसोबासको क्षेत्र निवेदकलाई उपलब्ध गराउन आवश्यक आदेश जारी गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको बहस प्रस्तुत गर्नुभयो ।

नेपाल सरकारका तर्फबाट उपस्थित विद्वान उपन्यायाधिवक्ता श्री गंगाप्रसाद पौडेलले राज्यले उपलब्ध गराएको जग्गामा अरुको कब्जा नहुँदै आफू उक्त स्थानमा भोगचलन गर्न जानु प्रथम दायित्व निवेदकहरूकै हुनुपर्ने हो । तर निवेदकहरूले त्यसतर्फ पहल गरेको पाईदैन । लामो समयपछि दिएको रिट निवेदनमा को को व्यक्तिले व्यक्तिले जग्गा हडपेका हुन्, निजहरूको नाम, थर, वतन खोली विपक्षी बनाउन सकेको पनि देखिदैन । जग्गा कब्जा गर्ने व्यक्तिलाई नै विपक्षी नबनाएको प्रस्तुत रिट निवेदन स्वतः खारेजभागी छ । खिचोला मुद्दा निवेदकले चलाएका छैनन् । निवेदकले खिचोला सम्बन्धी कानून अपर्याप्त भने तापनि कसरी अपर्याप्त र प्रभावहीन भएको हो खुलाउन सकेका छैनन् । कानूनी प्रक्रियाको अवलम्बन नगरी रिट क्षेत्रमा प्रवेश गरिआएको निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको बहस प्रस्तुत गर्नुभयो ।

दुवै पक्षका तर्फबाट उपस्थित हुनु भएका कानून व्यवसायीहरू तथा सरकारी वकीलको बहस जिकीर सुनी तथा रिट निवेदन समेतका मिसिल संलग्न सम्पूर्ण कागजातहरू अध्ययन गरी हेर्दा प्रस्तुत मुद्दामा देहायका प्रश्नहरू उपर निर्णय दिनुपर्ने देखिन आयो:

- (क) राज्यले विस्थापित गराएका निवेदकलाई उपलब्ध गराएको जग्गाको भोगचलन गर्नुपर्दा निवेदक आफैले सामान्य कानूनी कार्यविधि अपनाई भोगचलन गर्नुपर्ने हो वा राज्यले नै भोगचलन गराईदिन पर्ने हो ?

(ख) विस्थापित परिवारले प्राप्त गरेको जग्गाको हालसम्म भोगचलन गर्न नपाए वापतको मुआब्जा पाउनुपर्ने लगायत अन्य आदेश निवेदकको माग बमोजिम जारी हुनुपर्ने हो, होइन ?

यसमा निर्णयतर्फ विचार गर्दा जग्गाको पुर्जा निवेदकहरुलाई उपलब्ध गराएको भए तापनि सो जग्गामा अतिक्रमण भएकोले भोग गर्न नपाएको हुँदा सो हटाई श्रेस्ता बमोजिम भोगाधिकार कायम गराई पाउँ भन्ने निवेदकको माग देखिन्छ । कोसीटप्पु वन्यजन्तु आरक्षको प्रयोजनको लागि विवादित केचना क्षेत्रको जग्गा सट्टाभर्नामा उपलब्ध गराएको विषयमा विवाद भएन । निवेदकहरुले जग्गा सट्टाभर्नामा पाएको कुरामा विवाद नभएपछि सो बमोजिम प्राप्त गरेको पुर्जा बमोजिम भोग गर्न पाउने हकमा विरोध भएको भन्ने लिखित जवाफमा समेत उल्लेख छैन । यसर्थ प्रस्तुत मुद्दामा निरोपण हुने विषय जग्गा सट्टाभर्नाको नभई सट्टाभर्ना वापत पाएको जग्गाको भोगचलन गर्ने गराउने रहेको देखिन्छ । वास्तविक जग्गाधनीलाई सट्टाभर्नामा दिइएको जग्गाको भोगचलन राज्यले आफ्नै सक्रियतामा गर्नुपर्ने हो वा जग्गाधनीले दुनियावादी मुद्दामा अपनाइने कार्यविधि अनुशरण गरी आफैँ पहल गर्नुपर्ने हो सो सम्बन्धमा निर्णय दिनुपर्ने देखिन आएको छ ।

तसर्थ सर्वप्रथम सो प्रश्नतर्फ विचार गर्दा, गृह मन्त्रालयले च.नं ५९७ मिति २०६९।३।६ को पत्रद्वारा जिल्ला प्रशासन कार्यालय मोरङलाई भोगचलन गर्नुपर्ने दायित्व सम्बन्धित व्यक्तिको नै हुने र भोग चलन गर्न नसकेको अवस्थामा कानूनी उपचारको लागि जान सक्ने नै हुँदा उक्त मन्त्रालयबाट केही गर्नु पर्ने नदेखिएको भन्ने व्यहोरा उल्लेख गरी सो विषयमा जानकारी गराएको पाइन्छ । अर्को तर्फ नेपाल राजपत्रमा उल्लेख भए अनुसार वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालयको मिति २०३८।१०।२१ को सूचना बमोजिम २०३८ सालमा नै मोरङ सुनसरी जिल्ला वन क्षेत्र सुदृढीकरण अधिकार सम्पन्न समिति गठन भई त्यसलाई सट्टाभर्ना दिँदा जग्गा पाउने जग्गाधनीलाई जग्गाधनी प्रमाण पुर्जा दिई जग्गा खाली गराई दिने काम, कर्तव्य र अधिकार तोकिदिएको पाइन्छ । उक्त समितिले २०३९ सालमा विभिन्न मितिमा सूचना प्रकाशित गरी सट्टाभर्ना दिएको जग्गामा बसोबास गर्ने व्यक्तिहरुलाई जग्गा खाली गराउन जानकारी गराएको पनि देखिन्छ । यसरी २०३८/०३९ सालदेखि नै राज्य संयन्त्रले नै जग्गा खाली गराउन पहल गर्दै आएको र अन्त्यमा २०६९ सालमा उक्त जग्गा प्राप्त गर्न जग्गाधनी आफैँले कानूनी कारवाही

गरी प्राप्त गर्न सक्ने नै देखिएको भनी सचिव स्तरीय निर्णयबाट जग्गा खाली गराउने प्रक्रियालाई विराम दिएको पाइयो ।

जग्गा प्राप्ति ऐन, २०३४ को दफा ३ ले नेपाल सरकारले कुनै सार्वजनिक कामको निमित्त कुनै जग्गा प्राप्त गर्न आवश्यक ठहराएमा यस ऐन बमोजिमको मुआब्जा दिने गरी नेपाल सरकारले जुनसुकै ठाउँको जतिसुकै जग्गा प्राप्त गर्न सक्नेछ भनी व्यवस्था गरेको छ । यस व्यवस्था अनुसार जग्गा अधिग्रहण गरिसकेपछि जग्गाधनीलाई मुआब्जा स्वरूप सट्टाभर्नामा जग्गा नै उपलब्ध गराउने भनी एक पटक निधो गरिसकेपछि जग्गाधनीलाई सो जग्गामा भोगाधिकार पनि स्थापित गराउनु राज्यको कर्तव्य हुन्छ । उक्त दफामा “मुआब्जा दिने गरी” भन्ने शब्दावली अनुसार राज्यले जग्गाधनी पुर्जा दिई जग्गामा आफैले भोगाधिकार स्थापित नगराई व्यक्तिले नै नालेश गर्न सक्ने भन्न मिल्दैन । अन्यथा निवेदकको जग्गा प्राप्त गर्न सक्ने तर सोको सट्टाभर्नाको लागि हकको कागज मात्रै दिएको हुन जान्छ । सट्टाभर्ना वा क्षतिपूर्ति वापत दिने भनेको जग्गा काल्पनिक नभई वास्तविक हुनुपर्ने र त्यस्तो जग्गा सम्बन्धित व्यक्तिको भोग वा नियन्त्रणमा आएको अवस्थामा मात्र वास्तविक हकवाला मान्न सकिने हुन्छ । प्रस्तुत मुद्दामा जग्गा रहेको ठाउँ अतिक्रमणकारी क्रियाकलापको कारणले जग्गाधनी निवेदकहरुको पहुँच अवरुद्ध भएको भन्ने मुख्य जिकीर रहेको हुँदा त्यस्तो अवरोध रहेको भए सो हटाउने राज्यको अन्तर्निहित एवं कानूनी कर्तव्य समेत हुन आउँदछ । साथै अतिक्रमणकारीको कारणले भोग गर्न नपाएको भन्ने मुख्य समस्या निवेदकहरुले देखाएको हुनाले यो विषय हक बेहकको समस्या नभई शान्ति सुरक्षाको समस्या देखिन आउने हुनाले समेत राज्य यस विषयमा उत्पन्न दायित्वबाट पन्छिन मिल्ने देखिंदैन ।

सरकारका तर्फबाट जग्गाधनीलाई जग्गा खाली गराई दिन नपर्ने र व्यक्ति आफैले नालेश गरी चलन चलाउने समेतका कार्य गर्नुपर्ने भन्ने आशयको निर्णय गर्दा व्यक्ति आफैले नालेश गरी मुद्दा जितेमा पनि फैसला कार्यान्वयन गर्ने कार्य अन्ततः राज्यको नै हुने कुरालाई मनन गरिएको देखिन आएन । स्वयं राज्य संयन्त्र अन्तर्गत पर्ने विभिन्न मन्त्रालयहरु र स्थानीय निकायको पहलले समेत टुंगो लाग्न नसक्ने यस विषयलाई एकलो व्यक्तिले कसरी आफ्नो हकको पुनर्स्थापना गराउन सक्दछ भन्ने विषयमा विचार गरी निर्णय गर्नुपर्ने दायित्व राज्यको हुने कुरालाई विर्सन हुँदैन । राज्यका तर्फबाट ३० वर्षभन्दा बढी समय व्यतित गर्दा पनि अतिक्रमण गरिएको जग्गा खाली हुन नसकेको अवस्थामा आफ्नो दायित्वबाट पूर्णरूपले पन्छिन खोज्दा

जग्गाको भोगाधिकार प्राप्त गर्नुपर्ने व्यक्तिलाई अन्याय परेको अनुभूति हुन्छ । राज्यले आफूले सट्टाभर्नामा दिएको जग्गा जुन प्रयोजनका लागि दिएको हो सो बमोजिम हस्तान्तरण भएको सुनिश्चित गर्ने कर्तव्य राज्यको हुन्छ ।

दोस्रो प्रश्न तर्फ विचार गर्दा, सट्टाभर्नामा उपलब्ध गराइएका जग्गाको सरकारले भोगचलन गराउन नसकेकोले निवेदकका नाममा जग्गा दर्ता भएका मितिबाट हालसम्मको उक्त जग्गाहरुको उचित आम्दानी स्थलगत हिसाव गरी एकमुष्ट दिलाई पाउन समेत रिट निवेदकले माग गरेको देखिन्छ । यस सन्दर्भमा नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १९(३) ले यसप्रकार व्यवस्था गरेको पाइन्छ:

“वैज्ञानिक भूमिसुधार कार्यक्रम लागू गर्दा वा सार्वजनिक हितको लागि राज्यले कुनै व्यक्तिको सम्पत्ति अधिग्रहण वा प्राप्त गर्दा वा त्यस्तो सम्पत्ति उपर कुनै अधिकारको सिर्जना गर्दा कानून बमोजिमको क्षतिपूर्ति दिइनेछ । क्षतिपूर्ति र सोको आधार र कार्य प्रणाली कानूनद्वारा निर्धारण गरिए बमोजिम हुनेछ ।”

प्रस्तुत मुद्दामा क्षतिपूर्ति वा मुआब्जावापत नेपाल सरकारले यी निवेदकलाई मोरङ जिल्लाको बयरवन गाउँ विकास समिति अन्तर्गत विभिन्न कित्ता नं का जग्गा उपलब्ध गराएको देखिन्छ । विस्थापित व्यक्तिले मुआब्जावापत जग्गा नै लिन चाहेकोमा ऐलानी वा नेपाल सरकारको स्वामित्व भएको वा नेपाल सरकारले प्रचलित कानून बमोजिम बिक्री वितरण गर्ने व्यवस्था भएको कुनै जग्गा उपलब्ध भएमा नेपाल सरकारले त्यस्तो जग्गा नै सट्टामा दिन सक्नेछ भन्ने व्यवस्था जग्गा प्राप्ति ऐन, २०३४ को दफा १४ ले उल्लेख गरेको हुँदा प्रस्तुत मुद्दामा मुआब्जावापत कानूनतः दिइएको जग्गालाई अन्यथा भन्न मिलेन । सट्टाभर्नामा दिइएको जग्गाहरुमा चित्त नबुझेको जिकीर पनि निवेदकको रहे भएको पाइदैन । जहाँसम्म निवेदकको नाममा दर्ता भएको मितिदेखि सट्टाभर्नामा पाएको जग्गाको आयस्ता अनुसारको क्षतिपूर्ति पाउनु पर्ने भन्ने निवेदन जिकीर छ, त्यसतर्फ हेर्दा निवेदकले उक्त क्षतिपूर्ति के कुन कानूनको आधारमा पाउनु पर्ने हो, निवेदनमा उल्लेख गरेको देखिदैन । सट्टाभर्नामा उपलब्ध भएको जग्गा स्वामित्वकर्ताले पाउन नसकेमा त्यस वापत के कति क्षतिपूर्ति पाउनुपर्ने हो भन्ने कुराको परिकल्पना जग्गा प्राप्ति ऐन, २०३४ ले गरेको पनि पाइदैन । यसरी एकातिर स्पष्ट कानूनको अभाव छ भने अर्कोतर्फ जग्गाको आयस्ता र स्थलगत मूल्यांकन गरी यति रुपैया नै क्षतिपूर्ति दिनु भनी रिट क्षेत्रबाट भन्न मिल्ने पनि हुँदैन ।

अतः सट्टाभर्नामा पाएको जग्गाको हालसम्म आयस्ता अनुसार निवेदकले क्षतिपूर्ति पाउने अवस्था रहेको नदेखिए तापनि उक्त जग्गाको यथार्थ र वास्तविक भोगाधिकार यी निवेदकमा रहने हुनाले गृह मन्त्रालय (सचिवस्तर) को मिति २०६९/३/४ को निर्णय र सो निर्णयका आधारमा जि.प्र.का. मोरङलाई लेखेको च.नं. ५९७ मिति २०६९/३/६ को पत्र उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरिदिएको छ । निवेदकको नाममा सट्टाभर्नामा दिइएका जग्गाहरुको यथार्थ अवस्था बुझी कानून बमोजिम कसैको हक स्थापित भएको देखिएमा बाहेक सट्टाभर्नावापत जग्गाको हकको लिखत निवेदकहरुले प्राप्त गर्नु अगावै वा प्राप्त हुँदादेखि नै अनाधिकृत अतिक्रमणको कारणले प्राप्त जग्गाधनी पुर्जा बमोजिम हकभोग गर्न नपाएको भए जो चाहिने सुरक्षा व्यवस्था मिलाई निवेदकहरुलाई श्रेस्ता बमोजिम हक पुगेको जग्गामा भोग गर्न सक्ने र भोग गर्न दिने सुनिश्चित गर्ने प्रयोजनको लागि गृह मन्त्रालय र भूमिसुधार मन्त्रालय लगायत सम्बन्धित विपक्षीहरुको समन्वयमा संयन्त्र खडा गरी विवाद रहेको थलोमा त्यसको कार्यान्वयन गर्नु गराउनु, निवेदकलाई भोगचलन गर्न दिनू दिलाउनु भनी विपक्षीहरुको नाममा परमादेश जारी हुने ठहर्छ । प्रस्तुत आदेशको जानकारी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय माफत गृह मन्त्रालय समेत सबै विपक्षीहरुलाई उपलब्ध गराई मुद्दाको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार बुझाइदिनु ।

न्यायाधीश

उक्त रायमा म सहमत छु ।

न्यायाधीश

ईजलाश अधिकृत: अनिल कुमार शर्मा

कम्प्यूटर : बेदना अधिकारी

ईति सम्वत २०७० साल फाल्गुण २७ गते रोज ३ शुभम.....